

KISS ÁGNES*

Korképek

Bartha Katalin Ágnes: *Egy nemzetiségi könyvkiadó a diktatúra éveiben (1969–1989). Beszélgetések a Kriterion munkatársaival*. Szerkesztette, az interjúkat készítette, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta Bartha Katalin Ágnes. Kolozsvár: Polis Könyvkiadó – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2020. 407 oldal

Ez az interjúkötet méltó emléket állít annak a felbecsülhetetlen értékű vállalkozásnak, amelyet a Kriterion Könyvkiadó képviselt két évtizeden keresztül a romániai nemzeti kisebbségek életében egy nagyon sanyarú korszakban. A Kriterion az állami könyvkiadó hálózat 1969-es nagyléptékű átszervezése során létesült, és tevékenysége céljaként „az együtt élő nemzetiségek soraiból való szerzők”, „más nyelvekből fordított művek, beleértve a románból és románra fordított művek” publikálása volt megjelölve.¹ Ezt a keretet töltötte fel igazi tartalommal a kiadó igazgatója, Domokos Géza (1969–1990) és igazgatóhelyettese (főszerkesztője), Hedi Hauser (1969–1991), szoros együttműködésben a bukaresti és kolozsvári munkaközösségekkel: szerkesztők, grafikusok, műszaki szerkesztők, titkárság, korrektorok, közgazdászok, jogtanácsosok, adminisztrátorok, szállító és kisegítő alkalmazottak sorával.² A kiadó székhelye Bukarestben volt, de Kolozsváron is működött egy magyar fiókszerkesztősége.

Induláskor a Kriterion magyar, német, szerb, ukrán és jiddis nyelven, 1978-tól szlovákul és oroszul, 1980-tól tatáruul, majd 1981-től török nyelven is jelentetett meg szépirodalmi, társadalomtudományi, természettudományi, szépművészeti

* A szerző politológus, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: kissagi79@yahoo.com

¹ L. a minisztertanácsi határozat releváns passzusának az idézetét fordítással együtt a jelen interjúkötet bevezető tanulmányában. Bartha Katalin Ágnes: *Kiadótörténet interjúkban: a Kriterion Könyvkiadó 1969–1989*. 5–56. 12.

² A kiadói alkalmazottak összlétszáma megközelítőleg 80 fő volt. (L. Bartha, 5.) A belső és külső munkatársak hosszú soráról állítólag létezik egy CD, de az érdeklődő számára elektronikus változatban csupán a Kriterion könyvkiadó régi honlapján érhető el egy (nem teljes) lista, itt: <http://old.kriterion.ro/main.php?action=130> (letöltés ideje: 2021. március 24.) A jelen kötetben a bukaresti munkatársakat H. Szabó Gyula mutatja be röviden. (H. Szabó Gyula, 57–114. 58–78.) A kolozsváriakról Bálint Lajos műszaki szerkesztő, Mező Piroska korrektor és Szabó Zsolt szerkesztő beszámolójában olvashatunk, de ezek mellett is temérdek említéssel, kereszt-hivatkozással, jellemzéssel találkozunk az interjúkban. (Bálint Lajos, 261–308.; Mező Piroska, 372–391.; Szabó Zsolt, 391–406.)

műveket, folklórgyűjteményeket.³ Román nyelvből is fordítottak, és a kisebbségi nyelvek között is (például magyarról németre),⁴ de a kiadó tevékenységnek fontos részét képezte, hogy hozzáférhetővé tegyék a kisebbségi irodalom kiemelkedő alkotásait a románul olvasók számára is, aminek eredményeként magyar, német, szerb, ukrán és jiddis munkák jelentek meg román fordításban.⁵ Hatását és kiadói volumenét tekintve a rendszerváltásig a *Kriterion* tartották a legjelentősebb magyar és német nyelvű kiadói vállalkozásnak a Magyarországon és német nyelvterületen kívül működő intézmények sorában.⁶ Domokos Géza összesítése szerint 1990 tavaszán a következőképpen festett az egyenleg: magyar nyelven 1987 cím jelent meg 22 987 273 példányban; németül 623 cím 1 866 258 példányban; románul 151 cím 1 112 981 példányban; szerbül 206 cím 103 838 példányban; ukránul 154 cím 66 807 példányban; jiddisül 53 cím 19 050 példányban; szlovákul 27 cím 27 510 példányban; törökül és tatárul 7 cím 12 745 példányban; orosz-lipovánul pedig 3 cím 4 100 példányban.⁷ Együttesen tehát 3211 cím, 26 200 562 példány, ami azt jelenti, hogy az akkoriban kiadott *Kriterion*-könyvek egymás mellé állítva valószínűleg lefednék a Kolozsvár–Bukarest útvonalat.

A ma már felfoghatatlanul nagy példányszámokon túl a politikai hatalom nem volt kegyes a kulturális intézményekkel és működtetőikkel szemben, és a megszorítások, követelések éreztették a hatásukat a *Kriterion* működésében is, különösen a nyolcvanas évek második felében.⁸ A jelen kötet azt kívánja megvilágítani, hogy miként tudtak érvényesülni, megerősödni és talpon maradni a barátságtalan politikai és kulturális rezsimben a *Kriterion* által felkarolt kisebbségi kultúrák. Mindezt a kiadó munkatársainak a beszámoló alapján közelíti meg.⁹

³ Dávid Gyula: Egy könyvkiadó a hatalom torkában. *Korunk*, 1992/12, 115–125. 115. Ez a tanulmány a *Romániai magyar irodalmi lexikon* „*Kriterion* Kiadó” szócikkéhez fűz megjegyzéseket. A *Kriterion* magyar szerkesztőségének a tevékenységéről nyújt átfogó képet többek közt a sorozatok és szerzők tekintetében.

⁴ L. Gundhardt Mária, a német szerkesztőség korrektorának beszámolóját. (Gundhardt Mária, 253–255. 253. és 255.)

⁵ Az 1971-ben indult román nyelvű sorozat címe *Biblioteca Kriterion*, és maga Domokos Géza volt a sorozatszerkesztője. A román szerkesztőségben két személy, Paul Drumaru író és műfordító, valamint Gabriel Gafița dolgozott. Részleteket a sorozatról pedig az utóbbi interjújából tudhatunk meg, l. Gabriel Gafița, 223–239.

⁶ L. Bartha, 16. A német nyelvű kiadványokról tematikus-műfaji bontásban l. Gundhardt Mária tömör összefoglalóját. (Gundhardt, 253.)

⁷ L. Bartha, 19. A szerző Domokos Géza *Igevár* (2000) című múltidéző kötetére hivatkozik, amely a *Kriterion*ról szól.

⁸ A Kiadói Főigazgatóság 1984-ben átfogó vizsgálatot rendelt el a *Kriterion* tevékenységeivel kapcsolatban, amit jelzésértékűnek, válaszlátónak tekintett akkoriban Domokos Géza, és ekként emlékeznek meg róla ma is a kiadó egyes alkalmazottai. Ennek az eseménynek a felelevenítésére egy külön kérdést szánt Bartha Katalin Ágnes az interjúkban.

⁹ L. a célokról Bartha, 5.

Bartha Katalin Ágnes megkeresésére 17 volt Kriterion-munkatárs válaszolt levélben vagy beszélgetés keretében.¹⁰ Székhely, munkakörök és a szerkesztőségek nyelve szerint nagy vonalakban csoportosítva a következő személyek számoltak be a kriterionos időszakukról: H. Szabó Gyula: 1978-tól a Kriterion művészeti monográfiáinak, zene- és képzőművészeti kiadványainak szerkesztője, 1985-től a magyar szerkesztőség főszerkesztője, 1990-től a Kriterion igazgatója; Kacsó Judit: 1970–1991 között a *Kriterion Kiskalauz* sorozat, a *Drámák* sorozat, valamint a gyermek- és ifjúsági kiadványok gondozója; Mocanu Szemlér Judit: 1971–1994 között a világirodalmi fordítások, a *Horizont*, a *Lektúra* sorozat, és a román prózairodalom magyar fordításainak szerkesztője; Szilágyi N. Sándor: 1972–1990 között a Kriterion nyelvészeti kiadványai, köztük az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* (szerk. Szabó T. Attila) kiadói szerkesztője; Gabriel Gafița: 1977–1990 között a *Biblioteca Kriterion* sorozat gondozója; Panait Róza: 1977-től a Kriterion szerkesztőségi titkára; Elena Diatcu: 1971-től a Kriterion dokumentációs, majd gazdasági osztályának a munkatársa. A nem magyar nyelvű kiadványok gondozói: Steva Lepoev: 1969–1988 között a Kriterion műszaki szerkesztője és exportfelelőse, valamint szorosan együttműködött a szerb szerkesztőséggel is; Octavia Nedelcu: 1984–1990 között korrektor, majd szerkesztő a szerb szerkesztőségben; Gundhardt Mária: 1972–1982 között korrektor a német szerkesztőségben; Franz Hodjak: 1970–1992 között a kolozsvári Dacia Könyvkiadó szerkesztője. A kolozsvári szerkesztőségből a következő munkatársak válaszoltak: Dávid Gyula: 1970–1993 között a Kriterion kolozsvári szerkesztőségének vezetője, a *Romániai Magyar Írók* sorozat szerkesztője; Bálint Lajos: 1970–1992 között műszaki szerkesztő; Egyed Péter: 1980–1990 között a *Forrás* sorozat szerkesztője, egyben a filozófia területéhez tartozó könyvek szerkesztője; Szabó Zsolt: 1981–1991 között a néprajzi, irodalmi, irodalomtörténeti kiadványok szerkesztője, valamint Mező Piroska, aki 1970–1991 között korrektori munkakörben dolgozott.

A kötetbe a beszélgetések szerkesztett változatai, illetve magyar fordításai kerültek be. A beszélgetőtársak tapasztalatai révén bepillantást nyerünk a bukaresti és a kolozsvári szerkesztőség életébe egyaránt, ezen belül pedig eltérő élességben a kisebbségi belső műhelyek működésébe,¹¹ a könyvtermelés és -terjesztés

¹⁰ Pontosabban szólva 14 beszélgetés szerepel a könyvben melyek között egyik-másik többrendbeli találkozás eredménye, illetve 3 válasz írásban. Egy interjú kimaradt a kötetből, mivel az interjúalany nem küldte időre vissza az átírt revideált változatát. Ez Molnár Gusztáv szövege, minek következtében sajnálatos módon teljesen marginalizálódik a Limes-kör és az ellenzéki tevékenység lehetőségeinek a taglalása a kötetben. L. Bartha, 6. és 22.

¹¹ Az interjúkból megteudhatjuk, hogy a Kriterionnak magyar, német, szerb és ukrán szerkesztősége volt, a többi kisebbségi nyelven külső szerkesztőkkel dolgoztak. A kötet tetemes részét a magyar szerkesztőség munkájával kapcsolatos információk teszik ki. Ehhez képest terjedelmileg és tartalmilag is jóval korlátozottabb információkat szolgáltat a német, szerb, illetve török és tatár nyelvű munkák kiadásáról, a többivel – jiddissel, ukránnal, orosz-lipovánnal, szlovákkal – pedig csak érintőlegesen foglalkozik. A német nyelvű könyvkiadásról Gundhardt

szakmai-tudományos, grafikai, nyomdai, adminisztratív és politikai vetületeibe, valamint a könyvek és sorozatok egyedi történeteibe. A műfajnak köszönhetően a kötet jól tükrözi a szerkesztőségi mindennapokat a maguk szakmai, technikai¹² és emberi kihívásaival, megvalósításaival, örömeivel és bánataival. Olyan részletgazdag, szerteágazó és egyben átfogó korpépet nyújt, amit éppen lehetséges, de értelmetlen pár mondatban összefoglalni, ezért itt most csak a beszélgetések során érintett nagy témákat sorolom fel, mint a személyes életpálya és a kiadóban betöltött feladatkörök; a Kriterion feladatai és szerepe a nemzetiségi kultúrák művelésében; a külföldi és belföldi könyvterjesztés; a korszak könyvkultúrája; a szerzők, szerkesztők és olvasók kapcsolata; a Kriterion politikai irányítása és a cenzúra; Domokos Géza szerepe(i); a kollegiális és a személyes kapcsolatok az intézményen belül és kívül.¹³

Az interjúkban elhangzottakhoz egy bevezető tanulmány nyújt értelmezési támpontokat, amelynek összefoglaló és elemző vetületei is akadnak. Az utalásokat, pontosabban szólva az irodalomtörténeti relevanciájú (szerzők, művek, sorozatok stb.) hézagos információkat és eseti tévedéseket lapalji jegyzetek oldják fel vagy pontosítják a beszélgetések szövegében. Ezeket mind Bartha Katalin Ágnes írta, a kötet végső formájához pedig Dávid Gyula lektori munkája is hozzájárult. Két olyan irodalomtörténész munkájáról van szó, akik nagyon jól ismerik a Kriterion életét. Bartha Katalin Ágnes a kutatásai és a kolozsvári Szabédi László Emlékházban hosszú ideig betöltött munkaköre révén, hatalmas iratmennyiséget, kulturális örökségünk jelentős forrásait gondozta szinte egyedül, köztük a kolozsvári Kriterion szerkesztőség dokumentumait és Domokos Géza hagyatékát. Így méltóképp felkészült és empatikus beszélgetőtársa lehetett a Kriterion volt munkatársainak, akiknek a szakmai tekintélye, témában való jártassága, közlésvágya elsodort volna egy kevésbé felkészült kutatót. Dávid Gyula viszont belülről is ismeri a kiadó történetét, hiszen 1970 és 1992 között a Kriterion szerkesztője és a kolozsvári szerkesztőség vezetője volt. Ő szerencsére annyira ismert és tekintélyes irodalmár és

---

Mária, a német szerkesztőség korrektora számol be, valamint Franz Hodjak, a Dacia Kiadó szerkesztője, aki lektorként és német szerzőként volt kapcsolatban a Kriterionnal, illetve nyilván ismerte a német írókat és szerkesztőségeket. (L. Gundhardt, 253–255.; F. Hodjak, 247–252.) A szerb nyelvű könyvkiadásról Octavia Nedelcu, a szerb korrektor és szerkesztő tájékoztat röviden, illetve jóval részletesebben Steva Lepoiev, aki bár a munkaköri besorolása szerint nem tartozott a szerb szerkesztőséghez, közelről követte a tevékenységét, illetve valamennyi nem magyar kiadvány esetében műszaki szerkesztőként tevékenykedett. (Nedelcu, 256–260.; Lepoiev, 240–246.) A törökről és tatárról, illetve a jiddisről elsősorban Elena Diatcu mesél, aki adminisztratív beosztásban dolgozott ugyan, de a szíven viselte ezeknek a kiadványoknak a sorsát, és a megjelenésükön bábáskodott. (Diatcu, 204–222.)

¹² Részletkérdés, de nem kevésbé fontos, hogy mindez a „cut-copy-paste” korszak előtt zajlott, és a számítógépes funkciók helyett papír, ceruza, zseletpenge, olló, ragasztó és hasonló eszközök tartoztak a szerkesztőség alapkellékeihez. Ilyen részletekről lásd például Szilágyi N. Sándor és Bálint Lajos beszámolóját. (Szilágyi, 165–203.; Bálint, 261–308.)

¹³ A félstrukturált interjú vezérfonalát lásd Bartha, 6.

szerkesztő, hogy nem is kell megkísérelnem – társadalomkutatóként – a szakmai hozzáértését méltatni.

A recenzió címében szereplő többes szám, a *Korképek* egyrészt a kötet többszólamúságára utal, ahogy különböző regiszterekben hallgathatjuk meg a Kriterion-történeteket. A más-más perspektívából – a munkahelyi hierarchia különféle fokairól, eltérő munkakörökből, pályakezdők és öreg motorosok, nők és férfiak szempontjából – elmesélt történetek néha összecsengenek, néha ellenpontozzák egymást, újabb és újabb érdekes történetzálakat, személyeket, intézményeket villantanak fel, amelyek további kutatásra csábítanak.¹⁴ Másrészt a cím arra az eltérésre is utalhat, amely a kor hivatalos dokumentumaiból összeállítható és a személyes beszámolók alapján körvonalazódó kép között van.¹⁵ Egy-egy könyv megjelenése, különösen a kisebb nemzeti kisebbségek esetében, komoly háttérmunkával járt, amely nem biztos, hogy valaha is dokumentálva volt: a szerzők és szakértők felkutatása, az írásra és az anyanyelv használatára való bátorítás, a szöveg elhivatott gondozása, a megjelenésért való küzdelem, majd az ünneplés. Ugyanez érvényes az informális „kiadói tanácsok” működésére, amelyekbe a romániai magyarság szakmai kiválóságai tartoztak, szakértők, akikkel a sorozatszerkesztők tartották a kapcsolatot, és akik biztosították a minőségi munkát,¹⁶ vagy a munkamórálra, a cenzúra feltételei mellett eredményesen alkalmazható megoldásokra annak érdekében, hogy minél több információ közölhető legyen (például sűrű lábjegyzetelés,

¹⁴ A többszólamúságot elég jól illusztrálja a már említett 1984-es ellenőrzés felidézése. A Mihai Dulea által vezetett bizottság kihallgatásait egyesek ma is keserűen és megvetően idézik fel, „Dulea-brigád” ellenőrzése, „Dulea dúlása” nevekkel illetik. (L. Dávid Gyula, 309–354. 324. és 334–335.; Szabó Zsolt, 391–406. 394–395.) Másokban nem hagyott maradandó nyomot, vagy ha igen, akkor az eseménnyel járó kényelmetlenségek miatt, például hogy időre be kellett érkezni a munkahelyre. (L. Gafița, 223–239. 232; Mocanu Szemlér Judit, 137–154. 142–143.) De Kacsó Judit például így emlékszik vissza az eseményekre: „*Nekem Duleával volt szerencsém. Amikor én – azalatt a tíz hónap alatt – a Pártkiadónál dolgoztam, akkor ő is ott dolgozott, nagyon fiatal volt, nagyon szép fiú volt, s nagyon okos is volt. Akkor elvett egy megesett kolleganőt feleségül. És hopp, beugrott akkor nekem, hogy mondjam, hogy mi kollegák vagyunk. Aztán olyan volt, hogy kenyérré lehetett kenni. Ebben a rettenetes brigádban egyetlenegy rendes pasas volt, de annak is elfelejtettem a nevét, valamikor az Előrenél volt szerkesztő, közönséges újságíró volt, nem főszerkesztő volt. Emlékszem, hogy az Újságírók Házában örökké megtáncoltattott. Aztán persze lementek Kolozsvárra is, és őket is gyötörték naphosszat. És utána mindent kivettek a tervből.*” Kacsó Judit, 115–136. 121.

¹⁵ Erre konkrétan utal a bevezető tanulmány is (Bartha, 7.), és ez vissza-visszaköszön az elemzés folyamán is a tanulmányban érintett témakörökben: például Domokos Géza szerepei, a hatalmi korlátozások és az erre adott válaszok, a munkaközösség helyzete, a nemzeti identitások megkonstruálása stb.

¹⁶ A Téka sorozat tanácsadóiként Deák Tamást, Szabó T. Attilát, Horváth Andort és Benkő Samut nevezi meg Egyed Péter (Egyed Péter, 354–371. 358.) Mellettük a „kiadói tanács” tagjaként emlékszik meg Jakó Zsigmondról is Mező Piroska. (Mező, 372–391. 377.) Külső munkatársként, „tanácsadóként” említi meg Mocanu Szemlér Judit Szász Jánost és Horváth Andort. (Mocanu, 137–154. 140.)

„beadványgyártás”, az „ideológémák”¹⁷ nyelvén történő kommunikáció az ellenőrző szervek képviselőivel) stb.

És végül, a „képekkel” arra is utalok, hogy a kötet a rendszerváltás előtti könyvkiadás karképe mellett egyben a rendszerváltás utáni romániai magyar könyvkiadás lenyomata is. A diktatúra évtizedeiből felsejülő tettvágygal, életerővel és zsbongással szemben egy másik, visszafogottabb, hallgatag korszak is kirajzolódik. Miután kiadópolitikákról, szakmai tanakodásokról, csapatmunkáról, kitartásról olvasunk több száz oldalon keresztül, elég lehangoló élmény azzal szembesülni, hogy a jelen kötet, amely egyébként a Kriterion Könyvkiadó megalapításának 50 éves évfordulójára készült, összesen két ember dolgozott. Továbbá, míg a rendszerváltás előtti időszakra kifejezetten azzal a szándékkal figyelnek a beszélgetőtársak, hogy felfedjék, megértsék, megérttessék, a rendszerváltás utáni időszakot szinte teljes némaság övezi. Hová lett a Kriterion? Hová lettek a nemzetiségi szerkesztőségek? Kik nem vettek részt ebben a könyvprojektben és miért? Mi a helyzet a besúgókkal?

Minden számonkérés nélkül röviden eljátszadozhatunk azért a gondolattal, hogy mi lett volna, ha ennek a Kriterion-interjúkötetnek az összeállításán egy kutatócsoport dolgozik. Megoszlott volna a munkamennyiség, kitér a szakmai érdeklődés horizontja, és talán a csapat nagyobb kapcsolathálót, több forrást is megmozgathatott volna, ami végső soron egy nagyon jó emlék- és forráskötet helyett átfogó, alaposan feldolgozott forrásanyagot és tudományos segédanyagot eredményez.¹⁸ Kisebbségi szervezeteken keresztül vagy szakmai hálózatok révén talán össze lehetne gyűjteni, majd fordításban újraközölni a korábbi interjúkat vagy más jellegű személyes beszámolókat.¹⁹ Hedi Hauser (Hedwig Margarete Hauser) igazgatóhelyettes, aki a német és a többi, nem magyar nyelvű könyv kiadásáért felelt, minduntalan Domokos Gézával összehasonlítva jelenik meg a kötet visszaemlékezéseiben, és persze soha nem az előnyére. Ha interjúbán nem is hallathatja a hangját,²⁰ de egy lábjegyzetben ismertetni lehetett volna tömören az életrajzát, munkásságát.²¹ Sőt, akár egy tematikus bibliográfiát is össze lehetett volna állítani,

¹⁷ Egyed Péter megfogalmazása. (Egyed, 361.)

¹⁸ A kötet szerzője időszükére, a munka mennyiségére és az anyagi támogatás hiányára panaszodik. L. Bartha, 5.

¹⁹ Mivel írásban is lehetett válaszolni a kérdésekre, nem gondolom, hogy módszertani szempontból kifogásolható lenne korábbi interjúk, interjúrészletek, feljegyzések közlése.

²⁰ Bartha Katalin Ágnes felkérését Hedi Hauser betegsége hivatkozva elutasította. (Bartha, 6.) Interjút azért adott már korábban, és más személyes jellegű beszámolója is jelent meg nyomtatásban a Kriterionnál töltött évekről. L. pl. Die deutsche Kultur im kommunistischen Rumänien gepflegt: Interview mit Hedi Hauser. *Siebenbürgische Zeitung*, 26. Januar 2011. (<https://www.siebenbuenger.de/zeitung/artikel/kultur/10771-die-deutsche-kultur-im-kommunistischen.html>); Hauser, Hedi: Die Nischen der Nischengesellschaft. Über die Tätigkeit im Verlagswesen. *Siebenbürgische Semesterblätter*, 1996/10, 28–35.

²¹ L. a Hedwig Margarete Hauserről szóló szócikket. In: Hagededt, Lutz (Hrsg.): *Deutsches Literatur-Lexikon. Das 20. Jahrhundert. Biographisches-bibliographisches Handbuch*. Berlin – New York: De Gruyter, 2010.

és mellékletben közölni a kiadó többi szerkesztőjének, munkatársának az elérhető életrajzi vonatkozású adataival, illetve személyes jellegű beszámolóival (interjúk, más jellegű publikált beszámolók, levelezés, napló, memoár stb.). Ez egyúttal a nemzetiségi szerkesztőségek tevékenységével kapcsolatos leírások összegyűjtését is jelentené. A „nemzetiségi kiadó” kötetben kirajzolódó profilját ezáltal sokkal kiegyensúlyozottabbá lehetett volna tenni, másként szólva a magyar mellett megtörtént volna a többi szerkesztőség és műhelymunka érdemi bemutatása is. Továbbá egy külső szerkesztői szem rá tudott volna mutatni a problémás forrás-megjelölésekre (például nem világos, hogy az interjú hanganyaga pontosan hol érhető el, de olyan banalitások is becsúsztak, hogy csak a webhelyre történik utalás, ami nyomtatott szöveg olvasása esetében nagyon bosszantó tud lenni),²² vagy ki tudta volna gyomlálni az öncélú gonoszkodásokat és a véletlenül becsúszo, szerencsétlen megfogalmazásokat.

Vajon egy interdiszciplinárisabb megközelítés mit hozhatott volna a kötetnek? Egyrészt a kifejezetten irodalom- és könyvcentrikus magyarázatokat – amiket egyébként valószínűleg senki sem tudott volna ennyire jól a jelzett irodalomtörténészeken kívül összeállítani – ki lehetett volna terjeszteni egy szisztematikus személyi, intézményi jegyzetelésre is, de talán még ennél is hasznosabb lett volna egy név- és intézménymutató a kötet végén. Továbbá, egy semlegesebb szakértőt – abban az értelemben semleges, hogy személyes kapcsolatot nem alakított ki az interjúalanyokkal, illetve nem kötik a szakmai, irodalomtudományi kánonok sem – egyrészt nem szorongattak volna az interjúalanyokkal kötött hallgatóságos egyezségeket és személyesen megtapasztalt érzékenységeket,²³ így szigorúbban, merészebben kezelte volna az elhangzottakat.²⁴ Másrészt talán könnyebben vissza tudta volna csatolni a Kritérium-történeteket az általános társadalmi és intézményi mechanizmusok területére. Bár a Kritérium tevékenysége a maga nemében egyedi, a feltárt formális és informális mechanizmusok egyáltalán nem azok. Domokos

²² Az interjúátiratok egy része egyébként megtalálható a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézetben, akárcsak Domokos Géza teljes követési dossziéja is, amelyre szintén történik hivatkozás a tanulmányban.

²³ Talán erre is utal a szerző következő megjegyzése: „... a jelen tanulmány szerzője... egyáltalán nem semleges és értelmezetlen terepen dolgozott, hanem az egyes beszélők autoritását is megmutató igen rendezett, értelmezett és érzelmekkel zsúfolt területen.” L. Bartha, 9.

²⁴ Például a nyolcvanas évek megszorító intézkedései kapcsán többször is felelevenítik a beszélgetésekben Domokos Géza megállapításait, és a beszélgetés vezetője többször is visszatér a következő, 1986-os interjúban elhangzott megjegyzésre: „*Három éve nem jelent meg idehaza beszélgetés, de még egyszerű újságcikk sem kiadónk munkájával kapcsolatban. Volt úgy, hogy némely szerkesztők a könyvrecenziók lábjegyzetéből is elhagyták a Kritérium nevet.*” (Forró László: Mi újság? Domokos Géza, a könyvkiadó igazgatója válaszol. Kérdez: Forró László. *Utunk*, 1986/35. 2.) Egy gyors kereséssel az Arcanum adatbázisban (például az *Előre* napilapban vagy a *Korunk* folyóiratban) megtudhatjuk, hogy ezt azért nem kell szó szerint érteni. Bár 1985-ben drámai a csökkenés, a *Korunk* esetében ez a szám a következő években folyamatosan növekvő tendenciát mutat. (www.arcanum.hu)

Géza egészen kivételes személyiség, de a vezetői stílusa, amit a „jó intézményvezető” profilja mutat, nem egészen páratlan megvalósítás. Kísértetiesen hasonló dolgokat mondtak például Huszár Sándorról is *A Hét* munkatársai, sőt, ha távolabb tekintünk, akkor megdöbbentően hasonló dolgokat nyilatkoztak a szovjet újságírók is a saját „jó főszerkesztőikről”. A felettes, ellenőrző szervekkel való kapcsolat-tartásban szintén vannak általánosan felismerhető vonások.²⁵ Ez persze fikarcnyit sem csorbítja az intézmény és Domokos Géza teljesítményét, teljesítményének elismerését, csupán tudományos megállapítás.

Hasonlóképpen, a felvetett kérdések semmivel sem kisebbítik a kötet forrásértékét, esetleg rámutatnak a feltárára váró területekre, amelyek egy egész kutatócsoportnak adnának feladatot. Bartha Katalin Ágnes és Dávid Gyula hiánypótló és sürgős munkát látott el a Kriterion-történetek dokumentálásával. A kötetbe gyűjtött értékes beszámolók szépen illeszkednek a romániai sajtó és kulturális intézmények interjúkra alapozott múltfeltáró kísérleteihez, és hozzáadott érték tekintetében jelentősen növelik ennek a forrástípusnak a súlyát. Magyar vonatkozásban megemlíthetjük Bányai Éva kötetét a hetvenes években létesülő bukaresti magyar intézmények képviselőivel, amelyet azért is fontos szóba hoznunk itt, mert Kriterion-munkatársakkal is beszélgetett, például Domokos Gézával és Csiki Lászlóval, valamint számos fontos személlyel, akikre a jelen kötet alanyai is hivatkoznak.²⁶ Mindent egybevetve, a jelen kötet további kutatások kivitelezéséhez és tanulmányok megszületéséhez nyújt lényegi támpontokat és információkat.

²⁵ A „jó főszerkesztő” profiljáról, a cenzúrarendszerben történő informális egyezkedésekről l. Kiss Ágnes: *Censorship revisited*. In: Kühner-Wielach, Florian – Nowotnick, Michaela (eds.): *Aus den Giftschränken des Kommunismus. Methodische Fragen zum Umgang mit Überwachungsakten in Zentral- und Südosteuropa*. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 2018. 233–270.

²⁶ Bányai Éva: *Sikertörténet kudarcokkal. Bukaresti életutak. Beszélgetés bukaresti magyar értelmiségiekkel*. Kolozsvár: Komp-Press – Korunk Baráti Társaság, 2006. Román vonatkozásban l. Lidia Vianu: *Censorship in Romania*. Budapest: Central European University Press, 1998.